

Generace v československých volbách 1990¹

JADWIGA ŠANDEROVÁ

ALEŠ KABÁTEK

Sociologický ústav ČSAV

Generations in the Czechoslovak Elections '90

Abstract: This paper aims to inform about the methodology and certain results of a case study carried out by a group of research workers of the Institute of Sociology at the Czechoslovak Academy of Sciences. The main question answered by the authors is whether there were differences in the election behavior of three Czechoslovak generations, which developed psychologically and politically in different historical conditions around the years 1948, 1968 and 1989, and by what attributes their behavior was differentiated. The fundamental social changes that occurred in the approximately 20-year intervals make it possible to express the hypothesis on intergeneration discontinuity, which appears, among other things, in election behavior. The intergenerational differences presented in this paper were indicated by means of the voters' relationship to selected goals - arranged as a dichotomy - which were included in the election programs of the parties competing for seats. In addition to interpreting the differences found, the authors describe the construction of the indicators used.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

Na pozadí tendencí, které v poválečném vývoji čs. společnosti směřovaly ke značné sociálně ekonomické a kulturní nivelizaci, mohou markantněji vystupovat do popředí generační specifika. Promítají se v nich nejen odlišné pozice a role příznačné pro různé životní fáze, ale především zásadní společenské zvraty, které se v nedávné čs. historii uskutečnily v přibližně dvacetiletých intervalech (1948, 1968, 1989), zhruba odpovídajících délce biologicko-reprodukčního cyklu. K upřesnění či zpochybnění předpokladu, že tyto společenské zvraty měly a mají kromě svých sociálně ekonomických konsekvencí přímý i zprostředkovaný vliv na životní hodnoty a zájmy a tudíž i na sociálně politické vědomí různých generací, jsme v souvislosti s parlamentními volbami v červnu 1990 uskutečnili sondu do jejich volebního chování.

Kromě cíle zjistit, zda a jaké rozdíly existují v sociálně politickém vědomí (resp. ve volebním chování) různých generací, sledovala sonda i metodický cíl: ověřit možnosti a meze aplikace dotazníkové techniky při zkoumání vztahu politických orientací respondentů (indikovaných pomocí zjišťované preference vybraných atributů volebních programů) a jejich konkrétní volby politické strany či hnutí. Následující text shrnuje poznatky z realizace obou naznačených cílů.

¹) Text se opírá o stejnojmennou zprávu z průzkumu Sociologického ústavu ČSAV, zpracovanou A. Kabátkem, J. Šanderovou, J. Svítkem a D. Hanšpachem.

²) Vzhledem k improvizovanému sběru dat má sonda spíše charakter ankety. Nebyla koncipována jako zdroj validních dat, ale má spíše inspirativní funkci. Dotazováno bylo 288 respondentů v Praze (44 %) a pěti českých krajích; 20 % je z venkovských lokalit. Struktura z hlediska vzdělání je posunuta k vyšším stupňům (27 % vysokoškolské, 53 % středoškolské).

Úvodem považujeme za nutné upozornit, že poznávací ambice sondy byly omezeny především její nízkou reprezentativností. Prezentované faktické i metodické poznatky mohou v optimálním případě sloužit jako východisko pro systematictější a reprezentativnější výzkum generačních proměn sociálně politického vědomí čs. společnosti.

1. Britský přístup - metodická inspirace a skepse

Výzkum volebního chování je pro drtivou většinu sociologů v Československu něčím zcela novým. Tento fakt není třeba dále rozvádět. Mnozí mají možná tento typ výzkumu spojen s klasickým výzkumem veřejného mínění, na jehož základě jsou odhadovány výsledky voleb. V demokratických zemích se však k volbám často pojí šířeji pojaté akce, jejichž cílem je analýza a vysvětlení procesu tvorby sociálně politického vědomí.

Příkladem může být Velká Británie, kde byl založen longitudinální výzkum tohoto typu téměř před třiceti lety. Jde o nejdelší sérii akademických reprezentativních výzkumů v této zemi, které se uskutečňují vždy bezprostředně po volbách již od roku 1964 [Heath 1985: 230-234].

Struktura politického života ve své dnešní podobě má ve Velké Británii dlouhou tradici a je poměrně dobře přehledná. Voliči zde jsou s demokratickým pluralismem důvěrně sžiti a demokratické volby jsou pro ně přirozenou součástí veřejného života. Nicméně by bylo chybou si tuto přehlednost idealizovat. Programy jednotlivých stran jsou zde "nutně kompromisní a nelze říci, že by odpovídaly individuálnímu vědomí, stejně tak, jako jedny šaty, byť dobře ušité, nemohou padnout stovec lidí" [Jacobs, Worcester 1990: 23].

Jinými slovy: běžně se stává, že lidé spíše volí stranu, proti jejímuž programu mají nejméně výhrad, neboť nenalézají stranu, jejíž program by přesně odpovídal jejich představám. Není tedy možné pouze na základě volebního chování usuzovat na strukturu či charakter sociálně politického vědomí, jeho tvorbu a vývoj. Výzkumy volebního chování jsou proto doplňovány řadou postojových otázek a na základě konfrontace odpovědí na tyto otázky s volebním chováním a údaji o sociálním postavení respondentů jsou formulovány závěry o procesu formování a strukturaci sociálního či třídního vědomí.

V osmdesátých letech nalézáme v anglosaské literatuře tři výrazné teorie volebního chování. Je to jednak tzv. expresivní teorie, která je ryze sociologickým výkladem volebního chování, které je vysvětlováno především sociálními charakteristikami voličů. Podle tohoto názoru jednotlivé politické strany reflektují různé třídní zájmy, přičemž identifikace s konkrétní stranou se utváří v rané dospělosti a je tedy hluboce zakořeněna v psychice lidí. Volby jsou pak chápány jako symbolický akt, jímž lidé vyjadřují svoji příslušnost k určité sociální skupině či třídě [Butler, Stokes 1974; Cambell 1964; Miller 1977].

Jiná teorie, nazývaná instrumentální či konzumní, je odvozena od ekonomického modelu chování. Zde se vychází z předpokladu, že rozhodnutí o tom, které straně dá volič svůj hlas, je založeno na racionální kalkulaci, jejímž cílem je maximalizovat uspokojení individuálního zájmu. Voliči se tedy rozhodují na

základě toho, do jaké míry volební programy jednotlivých stran koincidují s jejich individuálními zájmy [Downs, Himmelweitová 1975].

Konečně třetí teorie je určitým kompromisem mezi výše uvedenými. Podle tohoto názoru je základním zdrojem skupinových zájmů, které jsou východiskem či zázemím politického jednání, sociální příslušnost. "Na druhé straně však politické strany mohou napomáhat sdílení těchto hodnot a posilovat uvědomování si těchto zájmů. (...) To, jak lidé volí, je určeno interakcí sociálního s politickým" [Heath 1986: 8]. Tuto teorii nazvali její autoři interakcionistickou.

Podle názoru zastánců poslední jmenované teorie odpovídá zřejmě expresivní teorie realitě. Kromě sociální konstrukce reality je však třeba uvažovat i politickou konstrukci reality. "Expresivní teorie tvrdí, že strany utvářejí hodnotový systém voličů, instrumentální teorie, že postoj voličů určuje výběr strany. Obojí je pravda, ale obojí je příliš jednoduché. Lidé nevolí a asi nikdy nevolili pouze na základě loajality ke straně" [Heath 1985: 99]. Ačkoli respondenti jsou na požádání ochotni hodnotit jednotlivé politické programy, jejich volební chování zřejmě není na takovém zvažování založeno. Konečná volba je založena na daleko širším (synoptickém) hodnocení stran než připouští instrumentální teorie. Podle interakcionistické teorie konečnou volbu ovlivňuje soulad mezi charakterem strany a obecnými hodnotami voličů, tedy spíše obecná ideologie než specifická politika - nikoli tedy manifestované cíle, ale celkové vnímání charakteru strany.

Studium britských přístupů k výzkumům volebního chování bylo pro nás, za situace, kdy přirozeně pociťujeme naprostou absenci poznatků vlastních analogických výzkumů, nejen zdrojem inspirace, ale obsahovalo i varování. Empirický výzkum volebního chování založený na dotazníkové technice zřejmě v současné době dospěl do fáze výrazné metodologické skepse: Jeden z problémů, se kterým se výzkumy tohoto typu potýkají, je otázka logické konzistence názorů a postojů jednotlivých respondentů. Inkonzistence výpovědí může mít totiž různé příčiny. Jednou z nich je vzájemná nejednoznačnost prostředků a cílů. Příkladem je situace, kdy někdo "může podepsat návrh, že příjmy by měly být redistribuovány ve prospěch chudší části společnosti". Na tomto základě bychom očekávali, že bude také pro nižší zdanění nižších příjmů, neboť to je jeden z prostředků, jímž lze redistribuce příjmů dosáhnout. Protože však jsou zde i jiné prostředky dosažení téhož cíle (např. minimální mzda nebo přerozdělování zisků), je možné, aby jedinec podporoval příjmovou redistribuci, ale byl proti daňovým reformám, protože jsou zde lepší cesty, jak cíle dosáhnout" [Marshall 1989: 171]. Inkonzistentní odpovědi však také mohou být výsledkem skutečné inkonzistence myšlení dotázaných. E. Jacobs a R. Worcester dokonce tvrdí, že přelétavost a rozmarnost jsou základními normami politického života (c.d., s. 24). Zdanlivé kontradikce však mohou také být způsobeny konstrukcí dotazníku, a být tedy artefaktem samotné dotazovací situace.

Podle Marshalla je "klasický dotazník" pro studium sociálně politického vědomí zcela nevhodný, a to především proto, že odtrhuje vědomí od jednání. V souladu s všeobecně zvýšeným zájmem o tzv. kvalitativní metody v soudobém sociologickém výzkumu dochází k závěru, že "výzkumná energie a výdaje by měly směřovat k intenzivnímu, longitudinálnímu etnografickému výzkumu, v jehož rámci

jsou různé aspekty vědomí pevně zasazeny v kontextu každodenní praxe a od počátku konceptualizovány jako inherentně dynamické jevy. (...) Kvalitativní techniky jsou jediné z metod sociologického výzkumu, které jsou schopny odhalit vztah mezi postoji a jednáním, tj. třídní vědomí" [Marshall 1989: 121-2].

Z uvedeného je snad dostatečně zřejmé, že k empirické sondě do volebního chování v Československu, kterou jsme uskutečnili na jaře 1990, jsme nutně přistupovali se značnými metodickými rozpaky. S Marshallovou kritikou dotazníkových šetření v souvislosti se zkoumáním sociálního či třídního vědomí lze jistě souhlasit. Na druhé straně se však domníváme, že problém není ani tak v kvantitativní metodě samé, jako spíše v nedostatečné či sporné relevantnosti zjišťovaných hromadných dat ve vztahu k řešenému problému, nedostatečné preciznosti při formulaci hypotéz atd. V tomto směru považujeme kvalitativní přístup ke sběru a analýze empirického materiálu za ne-li nezbytný, tak jistě užitečný, rozhodně však rovnocenný pendant ke kvantitativní analýze hromadných dat. Ani jeden z uvedených přístupů nelze považovat za samospasitelný.

Zároveň je však třeba přiznat, že pro kvalitativní výzkum jsme neměli dostatek času ani prostředků. Rozhodli jsme se proto pro jednoduchý dotazník, jež jsme uzavřeli dvěma volnými otázkami týkajícími se nadějí a obav, které dotázaní spojují se současným politickým děním. Interpretaci opíráme i o obsahovou analýzu odpovědí na tyto otázky. Vlastní dotazník je z obsahového hlediska členěn do čtyř bloků: 1. identifikace (věk, pohlaví, typ bydliště a vzdělání)³; 2. informovanost a zájem o volby; 3. postoje k programovým cílům obsaženým ve volebních programech jednotlivých stran a hnutí; 4. předpokládané volební chování⁴.

2. Preference cílů volebních programů - konstrukce indikátorů

Hlavním tématem našeho zájmu, zároveň však samostatným a největším metodickým problémem, byla baterie 27 otázek vztahujících se k jednotlivým programovým cílům kandidujících stran a hnutí.

Dříve, než vysvětlíme její konstrukci, považujeme za korektní upozornit alespoň na ta objektivní omezení daného typu šetření, jichž jsme si byli při projekci sondy i při interpretaci jejích výsledků vědomi. Výše zmíněné obecné metodologické výhrady britských sociologů lze rozšířit o výhrady vycházející ze specifických podmínek, v nichž se u nás utvářelo politické vědomí a jednání voličů.

Význam volebních programů a o ně opřených průzkumů lze zpochybnit nejmeně třemi argumenty:

³) Ve snaze předložit respondentům co nejjednodušší dotazník, rezignovali jsme pro tentokrát na indikaci sociálního postavení.

⁴) Sondu jsme museli realizovat před volbami a nikoli až po volbách, protože jsme neměli jinou možnost než pro distribuci dotazníků využít bezplatné pomoci studentů pedagogické fakulty, což by po volbách, v době vysokoškolských prázdnin, nebylo možné. Údaje o volebním chování se tak týkají zamýšleného chování a nikoli skutečného. Sběr dat se konal v době od 18. 4. do 9. 5. 1990.

Lidé v Československu, dostatečně poučení zásadními rozpory mezi hesly a realitou tzv. socialismu, byli v období voleb značně nedůvěřiví vůči jakýmkoli programům, ať už slibovaly cokoli. Svůj názor si utvářeli a fixovali spíše podle konkrétních výsledků činnosti strany či hnutí. Takové konkrétní výsledky, byť v jakkoli tristní podobě, jim umožnila posoudit pouze KSČ. Občanské fórum mohli hodnotit pouze za období od listopadu 1989. Poněkud rozporná byla pozice stran, které se etablovaly po roce 1945 a svérázně fungovaly pod vedoucí úlohou KSČ po celé období její svrchované moci. Ostatní strany (zelení, sociální demokraté apod.) byly voličům málo známy a výsledky jejich činnosti proto nemohli posoudit, ať už v důsledku dlouholetého přerušení jejich činnosti (sociální demokraté, agrárníci, republikáni) či prostě proto, že jde o nový politický fenomén, v této podobě u nás dříve neexistující (zelení).

Voliči reagovali spíše než na cíle obsažené ve volebních programech na změny situace v posledních měsících, přičemž vycházeli ze svých generačně a třídně specifických zkušeností, z dosavadních (více či méně privilegovaných nebo diskriminovaných) pozic a rolí a s nimi spjatých současných ambicí. Lze proto např. předpokládat, že i kdyby volební program KSČ byl mnohem lepší či horší než ve skutečnosti byl, patrně by se podíl těch, kteří volili KSČ, nijak výrazně nezměnil. Významnější snad byly programové cíle OF nebo dalších politických stran či hnutí, ale ani v tomto případě nelze jednoznačně tvrdit, že o výsledku voleb rozhodla úroveň či orientace volebního programu. Zvláště OF se stalo pro většinu voličů symbolem "něžné revoluce", všeho nového, s čím se po listopadu 1989 setkávali.

Konečně lze také předpokládat, že v československých volbách '90, ačkoli byly především volbami politických stran a hnutí, sehrály největší roli známé osobnosti, které tyto strany reprezentovaly, i když se často jejich předvolební vystoupení volebních programů příliš netýkala. Je to patrné např. ze značného počtu preferenčních hlasů odevzdaných pro kandidující herce, zpěváky, publicisty apod.

Navzdory uvedeným zpochybněním se domníváme, že odpověď na otázku, v jaké míře voliči preferovali programové cíle politických stran a hnutí, neztrácí na významu. Umožní nám přesněji identifikovat, "co" vlastně lidé volili, neboť současný politický kvas, demontáž starých společenských struktur a značná dynamika i nehotovost struktur nových nedávají dost možností orientovat se v politickém spektru naší společnosti jen na základě rozložení mandátů, které politické strany a hnutí získaly ve volbách.

Programové cíle politických stran jsme nevybírali tak, aby každý z nich přesně indikoval zcela konkrétní stranu a její program. Člověk znalý volebních programů sice možná rozpozná stranickou provenienci jednotlivých položek použité baterie, v řadě indikátorů však šlo spíše o to postihnout politické tendence jednotlivých stran a hnutí (či jejich uskupení), v jejichž programech je řada cílů přítomna jen implicitně. Původní koncepce celé baterie byla založena na předpokladu, že lze na základě analýzy volebních programů politických stran a hnutí vytvořit soubor indikátorů postihujících orientaci jednotlivých programů. Nakonec se však ukázalo, že takový postup byl schůdný pouze u "ekonomických

částí" programů, které jediné byly formulovány vcelku jednoznačně a zároveň s jistou mírou variability.

Všechny strany a hnutí vstupující do voleb vycházely z analogické "diagnózy" československého národního hospodářství na konci 80. let: stav je kritický v důsledku chronické a progresivní choroby paralyzující jeho vnitřní potenciál a omezující jeho kontakt s vyspělým světovým hospodářstvím. Negativní vývoj je umocněn (urychlen) faktickým rozpadem RVHP. Pokusy o ozdravná opatření v minulosti naprosto selhaly. Všeobecně proto programy deklarují zásadní změnu hospodářského systému. Avšak ve způsobu a míře této změny se výrazně rozcházejí. Nehledě k řadě podružných diferencí lze hovořit o dvou základních programových konceptech.

Na jedné straně se preferuje rychlý a radikální "chirurgický zákrok" spočívající v nastolení zcela nových pravidel a podmínek ekonomického chování, v nahrazení centralisticko-distributivního hospodářského modelu modelem tržním s difúzí rozhodování a odpovědnosti. Pro setrvačně uvažující a jednající výrobce a spotřebitele to může znamenat "léčbu šokem". Pravděpodobné jsou sociální otřesy a značný tlak na změnu strategií chování velkých skupin obyvatelstva, a to jak v jejich rolích výrobců, tak i spotřebitelů. Riziko této koncepce spočívá, jak implicitně vyplývá z některých programů, v neadekvátním odhadu (přecenění) adaptačních schopností výrobců a spotřebitelů, takže léčebný šok by se namísto žádoucí změny ekonomického chování obyvatel mohl projevit jako kolaps v důsledku rozpadu konstituujícího se trhu zboží, peněz a pracovních sil.

V tomto ohledu však radikalistické programy vyjadřují ekonomický optimismus. Rychlá a zásadní změna ekonomického chování může a musí relativně rychle za pomoci zahraničního kapitálu zajistit potřebné prostředky jak k nezbytné modernizaci hospodářské struktury, tak i k vytvoření účinné zachytné sociální sítě.

Druhý přístup preferuje pomalejší (postupnou) a šetrnou konzervativní terapii. Implicitně obsahuje požadavek silného centra, které bude řídit přechod na nový model a eliminovat vznikající ekonomické a sociální tenze. Vychází z předpokladu, možné symbiózy různých prvků starého (centrálně distributivního) a nového (tržně ekonomického) modelu v zájmu minimalizace rizik sociálních otřesů. Hodnocení adaptačních schopností našeho obyvatelstva a hospodářství je zřejmě skeptičtější. První přístup tak nejvíce oslovuje tu část populace, která chce změnit svou perspektivu i za cenu rizik, zatímco druhý se spíše obrací k lidem, kterým jde o velmi pofidérní jistotu zachování dosavadního (byť většinou nízkého a stagnujícího) životního standardu.

Na základě této dichotomie ekonomických koncepcí - volebních programů politických stran jsme konstruovali následující indikátory:

A. "Léčba šokem"

- 1) Rychle přejít k hospodářskému modelu vyspělého Západu (k tržní ekonomice).
- 2) Přednostně podporovat soukromé podnikání.
- 3) Zajistit hospodářský vzestup i za cenu dílčí nezaměstnanosti a inflace.

- 4) Podpořit příliv zahraničního kapitálu i za cenu odprodeje části národního majetku.
- 5) Zrušit všechna omezení růstu osobního vlastnictví.

B. "Konzervativní terapie"

- 1) Využít pozitivních stránek našeho dosavadního sociálně ekonomického modelu.
- 2) Zachovat silný státní sektor.
- 3) Zabránit inflaci a nezaměstnanosti i za cenu pomalejšího ekonomického růstu.
- 4) Nedopustit ani částečné rozprodání národního majetku do ciziny i za cenu zpomalení hospodářského vývoje.
- 5) Nedopustit křiklavé rozdíly v životní úrovni lidí.

Obsahová analýza "politických" částí volebních programů ukázala, že základní konstrukční schéma při stanovení cílů v této oblasti bylo podřízeno všeobecně akceptované myšlence odmítnutí totalitního a nastolení pluralitního politického systému. V koncepcích pluralitního systému obsažených v jednotlivých programech nejsou podstatné rozdíly. Diferencujícím faktorem je spíše jen razance odmítnutí totality a identifikace jejích nositelů. Zatímco ve vnitropolitických otázkách se programy v hlavních rysech příliš neodlišují a jen zřídka sestupují z obecné roviny schématu "od totality k pluralitě", patrnější jsou rozdíly v zahraniční politické orientaci. Jednostranná orientace na "východ" v podobě Husákovy normalizační zahraničně politické doktríny v programech přirozeně absentuje. Existují však určité rozdíly v koncepcích zdůrazňujících potřebu dobrých vztahů se Západem i s Východem. Pokud jde o Západ, je různý akcent kladen na nezbytnost rychlého obnovení tradičních nebo navázání nových vztahů jako předpokladu integrace do evropského společenství. Pokud jde o Východ, je různě zdůrazňována a vysvětlována potřeba mít i zde dobré politické vztahy především s ohledem na naší surovinovou i odbytovou závislost vytvořenou v minulosti, ale i s ohledem na možné perspektivy našeho uplatnění na nově se utvářejících východních trzích. Rozdíly jsou evidentní v hodnocení současné "východní" politiky. Některé programy hovoří o udržení či rozvoji dosavadních vztahů (implicitně jsou tedy tyto vztahy považovány za dobré), většina programů však vychází z požadavku radikální změny. Partnerské vztahy bude teprve nutné vytvořit, což předpokládá odstranit důsledky sovětského poválečného imperialismu. Existují i programy s jednoznačnou a jednostrannou podporou "západního" politického kursu.

V politických kapitolách volebních programů se dále odrážejí světónázorová a filosofická východiska stran a hnutí. Markantní je to zvláště v chápání a vysvětlování vztahu individuálního a celospolečenského rozvoje. Jednostranně "kolektivistická" vize ignorující význam svobodného rozvoje individuality se neobjevila a pouze okrajově se vyskytla koncepce jednostranně "individualistická". "Levé" programy více zdůrazňují fakt, že realizace individuálních potřeb a zájmů je závislá na stupni rozvoje společnosti jako celku, "pravé" programy více zdůrazňují autenticitu individuálních zájmů a odvozenost zájmů celospolečenských.

Světónázorová orientace se přímo projevila ve vztahu k náboženstvím a náboženským institucím. Liberálně demokratické a levicové programy se k této otázce blíže nevyjadřují (např. ji pouze zmiňují v souvislosti s lidskými právy a svobodami), křesťanské strany vidí v návratu náboženských ideálů a církevních institucí do veřejného života předpoklad mravního ozdravení společnosti.

Z naznačených výsledků analýzy obecně politických a ideologických částí volebních programů vycházela následující konstrukce indikátorů preference politických cílů stran a hnutí:

C. "Prozápadní orientace"

- 1) Politicky se orientovat na Západ.
- 2) Důraz na individuální svobodu a rozvoj osobnosti⁵
- 3) Návrat náboženských institucí do veřejného života.

D. "Provýchodní orientace"

- 1) Zachovat členství ve Varšavské smlouvě.
- 2) Upřednostnit celospolečenské zájmy před zájmy individuálními.

V sociální a kulturní části programů politických stran a hnutí se vedle obecných cílů směřujících k obrození pokleslé morálky a kultury, k rozvoji vzdělanosti, ke zlepšení sociálního a zdravotního zabezpečení apod., prosadily i specifické cíle konvenující zájmům konkrétních sociálních, národnostních, věkových, světónázorových aj. skupin. Programy obsahují tři základní přístupy k sociální politice a) populistický, který prezentuje sociální cíle odtržené od současného potenciálu společnosti a v minulosti založených možností a mezí jejich dosažení; b) sociální politika chápáná jako pendant hospodářského rozvoje, jako jeho předpoklad, ale i specifický důsledek (sociální a hospodářský rozvoj jsou chápány komplementárně); c) sociální politika je uvažována spíše jen jako nutná "záchranná síť" pro méně schopné, krátkodobě či trvale handicapované.

Je však třeba konstatovat, že v jednotlivých programech se nesetkáváme s ucelenými koncepcemi sociální politiky, jednoznačně a konzistentně artikulujícími uvedené tři základní přístupy. Nelze proto ani říci, že dvě základní ekonomické strategie, o nichž hovoříme výše, mají svůj vyhraněný sociální pendant. Jinými slovy, tuto část baterie programových cílů považujeme za nejspornější. Nicméně se domníváme, že odráží nevyhraněnost "sociálních" kapitol jednotlivých programů. Zahrnuje tyto položky:

E. "Obecné indikátory preference sociálních a kulturních cílů"

- 1) Zlepšit životní podmínky starých a bezmocných lidí.
- 2) Více společensky ocenit vzdělání, inteligenci.
- 4) Sociální péči soustředit na mladé rodiny s dětmi.

⁵) Ukázalo se, že tato položka, jakožto indikátor individualistické koncepce, nebyla dobře formulována. Patrně v reakci na předchozí nesvobodu s ní vyjádřili souhlas téměř všichni dotázaní.

- 5) Stejně šance mladým jako starším.
- 6) Více společensky ocenit dovednost dělníků.
- 7) Stejně šance ženám jako mužům.
- 8) Stejně šance všem národům a národnostem.

Protože šlo o nereprezentativní sondu, nelze na základě rozložení odpovědí na jednotlivé položky formulovat žádné závěry o podpoře zmíněných cílů. Z metodického hlediska však považujeme za zajímavou analýzu vzájemných vztahů mezi jednotlivými indikátory, která může být zároveň podkladem k formulaci hypotéz. V souladu s výzkumným záměrem jsme se zaměřili na studium mezigeneračních rozdílů.

3. Deskripce generačních specifík

Na základě našich zjištění lze předpokládat, že s největší variabilitou názorů se setkáme, pokud jde o nadcházející ekonomický vývoj. Korelační analýza dále ukázala, že položky vymezující na jedné straně "léčbu šokem" a na straně druhé "konzervativní terapii" vykazují nejvyšší konzistentnost postojů. Síla i typ této konzistence se však výrazně liší v jednotlivých generacích. V analýze jsme pracovali se třemi generacemi: 1) nejstarší (prarodiče), která jako jediná zažila svobodné volby již v minulosti a která prožila dětství či mládí v demokracii první republiky; 2) střední (rodiče), která v mládí zažila Pražské jaro 1968, ale i tzv. normalizaci; a konečně 3) generaci nejmladších voličů (děti), která zahájila listopadovou revoluci⁶ (zastoupení těchto generací je v souboru, v daném pořadí zhruba 20 : 40 : 40).

Vybrané části korelačních matic uvádíme v tabulce 1. Z tabulky je jasné patrné, že nejmladší generace má nejméně vyhraněné a tudíž i nejméně konzistentní názory (nízké korelační koeficienty). Rodičovská generace má jasněji zformulován názor na "konzervativní terapii" (vysoká vzájemná souvislost jednotlivých položek), zatímco generace nejstarší má ucelenější názor na "léčbu šokem".

Poněkud méně jednoznačná je situace, uvažujeme-li vzájemnou souvislost mezi položkami, které by se měly vylučovat, neboť patří buď k "léčbě šokem" nebo "ke konzervativní terapii". Vysokou konzistentnost (u generace dětí, kde je nejvyšší, dosahuje korelační koeficient hodnoty -0.74) nalézáme u položek vztahujících se k inflaci. Naopak s nízkou konzistencí postojů se setkáváme u položek "rychlá orientace na západní model" a "využít pozitiv dosavadního vývoje". Zde zřejmě narážíme na v úvodu zmíněný artefakt dotazovací situace, či přesněji na problém prostředků a cílů. Tyto položky se totiž zcela zřejmě logicky nevylučují (nelze tak hovořit o logické inkonzistenci). V obou případech uvedly dvě třetiny dotázaných kladnou odpověď. S názorem, že lze využít pozitiv dosavadního vývoje při přechodu na západní model, se setkáváme především v generaci prarodičů, méně u jejich vnoučat, nejméně však ve střední generaci (rodičů).

⁶) Generace ve shodě s Mannheimem, Konem a dalšími definujeme jako skupiny, které spojuje dobově ovlivněné (i když sociálně diferencované) vědomí a jednání. Specifické rysy generací jsou důsledkem prožívání významných a neopakovatelných historických událostí ve shodné fázi ontogenetického vývoje (blíže [Kabátek 1989]).

Tabulka 1

Postojové konzistence v rámci položek indukujících ekonomickou strategii¹ -
normalizované koeficienty kontingence.

	Prarodiče					Rodiče					Děti						
	A1	A2	A3	A4		A1	A2	A3	A4		A1	A2	A3	A4			
A2	.38					.350					.41						
A3	.56	.16				.36	.23				.39	.19					
A4	.32	.17	.21			.24	*	.23			.24	.20	.16				
A5	.35	.41	.33	.25		.27	.47	.11	.19		.11	.17	.17				
	B1	B2	B3	B4		B1	B2	B3	B4		B1	B2	B3	B4			
B2	.24					.50					.40						
B3	.39	.44				.17	.52				.25	.15					
B4	.33	-.17	.07			.20	.35	.26			.17	*	.19				
B5	*	.23	.15	-.14		.10	.30	.37	.27		.15	.19	.39	.09			
	A1	A2	A3	A4	A5		A1	A2	A3	A4	A5		A1	A2	A3	A4	A5
B1	.102						.26						.16				
B2		.34						.52						.23			
B3			.57						.62						.74		
B4				.11						.36						.36	
B5					.20						.19						.10

[1] znění jednotlivých položek je uvedeno na str. 194-197

[2] všechny koeficienty v této matici jsou záporné

[*] menší než 0.1

Podobně se však dvoutřetinová většina dotázaných postavila na jedné straně za "zrušení všech omezení růstu osobního majetku", přičemž tříčtvrtinová většina požadovala "nedopustit křiklavé rozdíly v životní úrovni lidí". Zde lze spekulovat o deformovaném sociálním citění našeho obyvatelstva, které žilo po desetiletí ve spíše špatné ekonomické situaci a utěšovalo se faktem, že málokdo je na tom výrazně lépe. Tuto spekulaci podporuje zjištění, že v generaci rodičů a prarodičů je tato inkonzistence (měřeno korelačním koeficientem) dvakrát tak vysoká než v generaci dětí, tj. v generaci doposud "nezatížené" praktickým životem.

S výjimkou položek "zůstat ve Varšavské smlouvě" a "politicky se orientovat na Západ", které výrazně polarizují potenciální voliče KSČ na jedné straně a OF na straně druhé, to byly opět ekonomické cíle, které nejvíce profilovaly potenciální voliče jednotlivých stran a hnutí. Uvádíme je v tabulce 2. Zjištěné souvislosti jistě nejsou nijak překvapivé, podporují však naději, že výzkumný nástroj je alespoň v základních konturách danému problému relevantní.

Sonda dále naznačuje, že struktura postojů vůči posuzovaným cílům či programům je spíše mlhavá. Faktorová analýza například ukázala, že řada položek má zcela nejednoznačné postavení, neboť současně sytí několik faktorů. Vysvětlení lze na jedné straně hledat v tom, že sociálně politické vědomí lidí se ve své většině teprve formuje a strukturuje. Na druhé straně je však třeba zdůraznit již výše zmí-

něný fakt, že jednotlivé programy si byly jako celky, zejména však pokud jde o neekonomické partie, podobné téměř jako vejce vejci. Všem šlo o zvýšení morálky, zlepšení životního prostředí, značná část jich hovořila o spravedlnosti pro všechny a o povznesení celkové kultury národa. Podobně se k jednotlivým ekonomickým "strategiím" (léčba šokem a konzervativní terapie) nevázaly nezaměnitelné sociální cíle.

Tabulka 2
Potenciálně volená strana a programové cíle

Koeficient kontingence	[*] Programový cíl	++	+	-	[**] --
.51	zůstat ve Varšavské smlouvě	KSČ		KDU ČSS zel.	OF
.52	politická orientace na Západ	OF	KDU		KSČ
.43	západní hospodářský model	OF	ČSS		KSČ
.41	soukromé podnikání	OF	ČSS	KSČ	
.41	návrat náboženských institucí	OF KDU		ČSS KSČ	
.39	zabránit inflaci a nezaměstnanosti	KSČ		ČSS zel.	
.38	zachovat silný státní sektor	KSČ		zel.	
.37	vzestup i za cenu inflace		zel.	KSČ	
.35	zrušit omezení soukromého majetku	OF	ČSS	KSČ	
.32	využití pozitivních stránek dosavadního vývoje	KSČ	ČSS zel.		OF
.30	zahraniční půjčky k nasycení trhu		zel.	KSČ KDU	
.29	stejně šance mladým jako starším		KSČ		
.28	individuální svobodu	OF ČSS		KSČ	OF
.25	více ocenit vzdělání		OF	ČSS KDU KSČ	
.22	více ocenit dělnický fortel		OF ČSS	KSČ KDU	

[*] Uvádíme zkrácené znění. Plné znění viz výše

[**] Uvádíme jen ty položky, které s deklarovanou volbou souvisí alespoň na hladině významnosti 0.05. Ve sloupcích označených zdvojeným znaménkem jde o velmi významné rozdíly. Ve sloupcích označených jediným znaménkem jde spíše o tendence.

Navzdory této mlhavosti, odpovídající podle našeho názoru s velkou pravděpodobností realitě, lze v datech nalézt generační specifika.

Nejmladší generace voličů se projevila jako názorově jednotná (nikoli však vyhraněná a jednoznačná), což je zřejmě nejen důsledek její relativně homogenní sociálně ekonomické situace, ale i důsledek politicky homogenizujícího vlivu listopadové revoluce na mladé lidi, kteří byli jejími protagonisty. Především je spojovalo odmítnutí KSČ jako politického anachronismu. Současně pro ně bylo příznačné hledání vlastní politické alternativy. Ze všech nejméně se obávali hospodářského vývoje, který je spojen s jistou mírou inflace a nezaměstnanosti. Jsou v tomto ohledu nejdůležitější i když je zřejmé (a to i mnohým mladým lidem), že určitá rizika zavedení tržní ekonomiky se jich dotýkají možná ještě více než starších generací. Obavy mladých lidí vyjádřené ve volných otázkách neměly "existenční" charakter, ale spíše vyjadřovaly strach z možné recidivy "starých pořádků" i když v novém obsazení.

Střední - rodičovská - generace zaujala k většině předložených programových cílů předpokládajících zásadní změny nerezervovanější postoj. Představila se tak jako poněkud konzervativní a opatrná generace. Jsou pro ni příznačnější odpovědi typu "spíše" než "rozhodně". Zároveň jde o velmi rozpornou generaci. Nelze o ní na základě analýzy jejích postojů říci, že se nějak zvláště významně identifikuje se symptomy "starých pořádků". Zřejmě byla a je vůči nim víceméně v opozici, ale současně jim přivýkla, uzpůsobila jim svůj životní styl a program. Vysvětlení těchto postojů lze hledat jednak v momentální životní situaci této generace (finančně nejnákladnější fáze rodinného cyklu) a jednak v její historické genezi.

Především jde o generaci, která byla objektivně nejvíce vrostlá do starých politických a hospodářských struktur, neboť se nachází v nejproduktivnějším desetiletí svého věku. Starší již byli mnohdy z těchto struktur vyvázáni, mladší sem ještě nestačili proniknout. Dále, tato generace prožila dětství a mládí v 50. a 60. letech. Politický zlom a s ním spojené období normalizace zastihly většinu z nich v nejcitlivějším věku. I když zmíněné období nezasáhlo tuto generaci po existenční stránce tolik jako generaci předchozí, zanechalo na ní zřejmě výraznější morální stopy. Nechceme tím tvrdit, že jde o generaci nemorální, přesnější by bylo říci skeptickou až nihilistickou či cynickou. Tuto charakteristiku potvrdila i analýza dvou závěrečných volných otázek. U této generace se setkáváme s nejširším spektrem kritizovaných oblastí. V řadě případů se objevují pesimistické výhledy typu: "kdo měl peníze jakýmkoli způsobem získané, bude mít nyní ještě víc", "cestovat můžeme, ale není za co" apod.

Především v této generaci se setkáváme s konkrétními individuálními obavami. Např. 44letá středoškolačka z městské lokality (nikoli z Prahy) píše: "Obavy mám: 1. abych to finančně zvládla, 2. aby po ukončení školy dcera našla zaměstnání" a teprve na třetím místě ze zvyšující se kriminality. Za posledních 20-30 let klesla katastrofálně pracovní morálka a naučit znovu lidi řádně využívat pracovní dobu bude asi stát mnoho a mnoho úsilí". Tento typ výroků byl u mladší a starší generace zcela ojedinělý. Ti se zaměřovali téměř výlučně na celospolečenské problémy.

Konečně jde o generaci, která je hlavním nositelem dnešní politické polarity OF kontra KSČ. Potenciální voliči se zejména v jejich řadách kloní buď k OF nebo ke KSČ.

Nejstarší generaci (prarodiče) charakterizuje značně vyhraněný, i když zdánlivě rozporný názor na naši další politickou a hospodářskou orientaci. Silněji podpořila "západní kurs", ale současně se s větší vehemencí než mladší generace postavila proti neomezenému růstu osobního majetku, proti výrazné diferenciaci životní úrovně a proti preferenci osobních zájmů před zájmy celospolečenskými. Vysvětlení lze mimo jiné hledat v její autentické znalosti poměrů první republiky. Srovnání, které mohou starší lidé učinit, hovoří pro návrat k principům předválečné demokracie a morálky, k principům privátní formy vlastnictví a trhu, jež lépe motivují lidskou aktivitu. Současně však varují před excesy, které s nimi byly spojeny. Z jejich vědomí nevytizely sociální tenze související s hospodářskou krizí apod. Tento téměř univerzální způsob myšlení nejstarší generace je dán i naší dosavadní izolací a odtud plynoucími značně omezenými možnostmi sledovat historické proměny kapitalistického systému.

4. Závěrečné poznámky a hypotézy

Na základě našich dat lze předpokládat, že všichni voliči si téměř bez rozdílu přáli žít ve vysoce kulturní, morálně vyspělé, spravedlivé společnosti, v níž nikdo není handicapován. Diskuse začíná až tehdy, když jde o to, která cesta k takovému cíli vede. Nicméně, jediným výrazně diferencujícím faktorem byl v této souvislosti postoj vůči minulosti a všemu, co bylo spjato s KSČ. Nejzásadnější, či přesněji řečeno koncepční a systematické odpůrce (zdůrazněme ovšem, že manifestační) "starých pořádků" bylo možné nalézt v řadách příznivců OF. Stejnou mírou konzistence a koncepčnosti se ovšem vyznačovali i příznivci KSČ. Postoje příznivců ostatních stran a hnutí byly nevyhraněné a nebylo možné v nich vystopovat žádnou jasnější koncepci. Konflikt OF kontra KSČ byl nejmarkatnější v rámci střední generace.

Domníváme se, že výsledky naší sondy lze nejlépe interpretovat pomocí interakcionistické teorie, o níž jsme se zmínili v úvodu. Zjištění, že s nejméně konzistentními názory se setkáváme u nejmladší generace, podporuje expresivní část této teorie. Hodnotový systém příslušníků generace dětí ještě není plně internalizován. Expresivní vysvětlení lze dále podpořit faktem, že se voliči rozhodovali především mezi dvěma politickými silami: OF a KSČ, což zejména platí o střední generaci. Mladší generace není dosud patřičně socializována a nejstarší generace má internalizováno širší politické spektrum než střední generace. Toto základní bipolární naladění pak, bylo dále (v souladu s interakcionistickou teorií) formováno konkrétní politikou, nikoli však jednotlivých stran, ale spíše masovými sdělovacími prostředky, které dotvářely celkové vnímání charakteru politického prostředí a zejména OF a KSČ.

Tuto hypotézu podporuje analýza odpovědí na volné otázky. Naděje a obavy do budoucnosti jsou spojovány zejména s politickým vývojem. Nejčastěji používanými pojmy jsou svoboda, demokracie a pluralismus, většinou bez bližší specifikace. Snad pouze pojem svoboda je sporadicky blíže určen: svoboda projevu,

tisku, náboženství, shromažďovací. Naděje jsou spojovány s osobou prezidenta Havla či se složením vlády národního porozumění, ať už se jedná o morální profil a humanismus prezidenta nebo důvěru v odborné a lidské kvality členů vlády. Obavy jsou nejčastěji spojovány s kritikou Federálního shromáždění - nekompetentnost, pomalost, řešení malicherných sporů na úkor závažnějších problémů, nerozhodnost a s kritikou některých vládních činitelů.

Zajímavým zjištěním je rovněž skutečnost, že obavy (či naděje) jsou téměř ve všech případech chápány celospolečensky a nikoli individuálně. Lidé hovořili o osudu země a nikoli o své vlastní budoucnosti. To je ovšem v příkrém rozporu se zjištěním řady výzkumů, že v řadách našeho obyvatelstva doposud existovala tendence k individualismu a privatismu. Vysvětlení, že "něžná revoluce" změnila vědomí lidí téměř ze dne na den, zřejmě neobstojí.

V této souvislosti považujeme za vhodné zmínit ještě jedno zjištění. V odpovědích na volné otázky zůstaly zcela v pozadí ekonomické problémy. Ekonomickou problematiku zde alespoň zmínilo pouze cca 15 % dotázaných. Ta byla "hlavní zbraní" především příznivců KSČ (40 % potenciálních voličů této strany a 5 % potenciálních voličů OF). To vše vede k hypotéze, že dotázaní především opakovali to, co kolem sebe nejčastěji slyšeli, což v předvolebním období nebyly ekonomické otázky.

S interakcionistickou teorií volebního chování není podle našeho názoru v rozporu ani fakt (zdánlivě podporující spíše teorii expresivní), že charakter červnových voleb byl především manifestační. Sociálně politické vědomí většiny lidí, bylo v období červnových voleb nutně mlhavé a snadno manipulovatelné hromadnými sdělovacími prostředky, které podporovaly manifestační charakter voleb.

Zjevná manipulovatelnost sociálně politického vědomí velké části naší populace však nebyla jen důsledkem monopolního postavení rozhodujících hromadných sdělovacích prostředků, především televize. Svou roli sehrála i výše analyzovaná nevyhraněnost programů politických stran a hnutí, ale i absence arén živé politické diskuse. Dvacetiletá "normalizace" paralyzovala schopnost lidí chovat se jako autentické politické subjekty. Politická kultura se před volbami utvářela spíše v soukromí domovů před televizními obrazovkami, než v živém politickém dialogu, v němž by byli lidé nikoli jen diváky, ale i aktéry. Nelze proto vyloučit, že zmíněná nerozhodnost nejmladší generace voličů a hledání vlastní alternativy nebyly důsledkem politické nezkušenosti, ale spíše menšího vlivu televize na tuto skupinu a její větší (totalitní minulostí méně deformované) participace na neformálním politickém dialogu.

Parlamentní volby v červnu 1990 byly bezesporu prvním všeobecným a svobodným vyjádřením politické vůle lidí po roce 1948. Výsledky sondy však nepřímou položily otázku, zda k volbám šli vnitřně svobodní lidé. Zvláště pokud jde o střední generaci se zdá, že lidé tradičně věřili televizi a dozníval v nich "stádní syndrom" vytvořený v uplynulých čtyřiceti letech, kdy za správné bylo považováno jediné to, co dělá většina.

LITERATURA

- Butler, D., Stokes, D. 1974. *Political Change in Britain*. London: Macmillan.
- Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., Stokes, D. E. 1964. *The American Voter*. New York: John Wiley.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Heath, A., Jowell, R., Curtice, J. 1985. *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon Press.
- Heath, A. 1986. Do People Have Consistent Attitudes? In: Jowell, R. et al. (eds.). *British Social Attitudes, the 1986 Report*, Aldershot: Gower, s. 1-15.
- Jacobs, E., Worcester, R. 1990. *We British. Britain under the Microscope*. London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd.
- Kabátek, A. 1989. K sociologickému vymezení generačních skupin, In: *Sociologický časopis*, 6.
- Kabátek, A., Šanderová, J., Svíttek, J., Hanšpach, D. 1990. *Generace v československých volbách '90*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Himmelweitová, H., Huphreys, P., Jaegar, M., Katz, M. 1981. *How Voters Decide*. London: Academic Press.
- Marshall, G. 1988. Some Remarks on the Study of Working-class Consciousness, In: Rose, D. (ed.), *Social Stratification and Economic Change*. London: Hutchinson.
- Marshall, G., Rose, D., Newby, H., Voglerová, C. 1989. *Social Class in Modern Britain*. London: Unwin Hyman Ltd.
- Pahl, R. E., Wallace, C. D. 1988. Neither Angels in Marble nor Rebels in Red: Privatization and Working-class Consciousness, In: Rose, D. (ed.), *Social Stratification and Economic Change*. London: Hutchinson.
- Miller, W. L. 1977. *Electoral Dynamics*. London: Macmillan.
- Šanderová, J. 1990. Sociální struktura v Československu - třídní hledisko. Projekt výzkumného úkolu, Interní materiál. Praha: Sociologický ústav ČSAV.

Summary

This paper informs about the methodology and certain results of to a sociological case study about the Czechoslovak population's political consciousness before the parliamentary elections in June 1990. The authors aim to show whether there were differences between the three basic generations of voters, i.e., the generation of grandparents, parents and children (the youngest voters), and by what attributes they were differentiated in the elections. The fundamental changes that occurred approximately in 20-year intervals (1948, 1968, 1989) make it possible to express the hypothesis about a considerable intergenerational discontinuity in the sphere of socio-political consciousness and in election behavior. At the same time, the study also had a methodological aim: to verify the adequacy of inquiry techniques applied, to strengthen or dissipate to a certain degree the methodological skepticism often presented in connection with this type of research survey.

The very fact that the authors carried out a case study based on inquiry indicates that they do not share an unambiguously skeptical opinion about the possibility of basing the research surveys of election behavior on a quantitative analysis of data. They are persuaded that neither a qualitative or quantitative approach can be regarded as self-redemptive. In their case, the choice of quantitative technique was not the result of a one-sided methodological conception. It was dictated by limited time and capacity.

An integrating element of the questionnaire used was represented by a battery of 27 questions, which indicated the relationship to the program goals of the parties and movements competing for seats. The authors explain the construction of this battery but they simultaneously consider critically the fact whether and to what extent the voters' decisions were influenced by the goals expressed in election program. They present arguments that explain the relative importance of the election programs. Nevertheless, they believe that the answer to the question of which program goals were perceived and preferred by the generation groups as well as by other groups of voters will facilitate more precise identification of "what" in fact the people elected. It is difficult to orient oneself in Czechoslovakia's considerably unclear and unfinished political spectrum merely on the basis of the distribution of seats acquired by political parties and movements.

The next part of the paper contains a description of the individual generations' relation to the indicators of election programs that are under investigation. The youngest generation of voters showed itself as having the most unified views (particularly in its rejection of the Communist Party of Czechoslovakia), which is a consequence of its relatively homogeneous socioeconomic situation but also of the considerable influence of the November revolution of 1989, which this generation initiated. The young voters are characterized by their search for their own political alternatives. They are courageous. They are not afraid of the consequences of economic reform, even though they are aware of the fact that it could hit them even harder than the older generations.

The middle generation, i.e., that of parents, showed itself as the most reserved, somewhat conservative and cautious which results not only from its demanding phase of life (responsibility for the family, etc.), but is historically given as well. This is a generation that experienced in its youth the year 1968 and the resulting Soviet occupation and which entered into economic and political life during the period of "normalization."

The oldest generation of voters is characterized by apparent contradiction based on their strong orientation toward the program goals of political parties that lead to a quick return to capitalistic principles but, at the same time, on their accentuation of goals that contain a warning against the social excesses of capitalism they experienced in their youth.

In conclusion, the authors profess an interactionistic conception of the interpretation of election behavior that makes it possible to explain a number of contradictions in the political consciousness and behavior that are characteristic of Czechoslovak reality.